

МЕТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА ОЗНАКА СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

PURPOSE OF EXPLOITATION AS A MANDATORY FEATURE OF THE MENTAL ELEMENT OF HUMAN TRAFFICKING

Андрушко А.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу
Ужгородський національний університет

Стаття присвячена дослідженню мети експлуатації як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони торгівлі людьми. Обґрунтовано, що вказівка на мету експлуатації у диспозиції норми про торгівлю людьми дозволяє відмежувати злочинне діяння від дій, які кримінально караними не є.

Аргументовано, що особи, які вчиняють вербування, переміщення, переховування чи передачу людини, звісно, зацікавлені передусім у матеріальній вигоді, яку бажать отримати завдяки своїм діям. Разом із тим вони діють таким чином, усвідомлюючи, що завербовану (переміщену і т. д.) ними людину надалі експлуатуватимуть інші особи.

Підкреслюється, що відповідальність за власне торгівлю людиною настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з метою її експлуатації. Мета експлуатації людини є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони для таких форм торгівлі людьми як вербування, переміщення, переховування, передача і одержання людини. Оскільки конструкція диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України може схилити до висновку, що мета експлуатації стосується не лише вербування, переміщення, переховування, передачі та одержання людини, а й власне торгівлі людиною, вказівку на мету експлуатації запропоновано розмістити перед переліком відповідних форм цього злочину.

З'ясовано, що ключовою характеристикою експлуатації є використання людини, завдяки якому особа, котра її експлуатує, отримує майнову чи немайнову вигоду. Підтримано точку зору про те, що у механізмі експлуатації примушування є одним із обов'язкових елементів, ланкою експлуатації, виступає в якості інструменту забезпечення експлуатації.

Обґрунтовано, що реалізація мети експлуатації лежить за межами складу торгівлі людьми, а тому експлуатація людини має додатково кваліфікуватися за іншими статтями КК України.

Аргументовано, що передбачати в КК України статтю про відповідальність за рабство недоцільно. Чинний кримінальний закон містить достатньо інструментів для ефективною протидії оберненню людини в рабство. Перебування людини в стані раба без її сексуальної, трудової чи іншої експлуатації навряд чи взагалі трапляється в об'єктивній дійсності, а тому має отримувати кримінально-правову оцінку за відповідними статтями КК України. Крім того, саме по собі обернення людини в рабство можливо кваліфікувати як незаконне позбавлення волі, оскільки невід'ємним атрибутом рабства є посягання на особисту свободу людини.

Ключові слова: суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, мета кримінального правопорушення, торгівля людьми, експлуатація людини, сексуальна експлуатація, примушування, рабство.

The article studies the purpose of exploitation as a mandatory feature of the mental element of human trafficking.

It substantiates that the indication of the purpose of exploitation in the disposition of the norm on human trafficking allows to distinguish a criminal act from actions that are not criminally punishable.

It has been argued in the article that those who recruit, transfer, conceal or transfer a person are, of course, primarily interested in the material benefits they wish to obtain through their actions. At the same time, they act in this way, realizing that the person recruited (displaced, etc.) will continue to be exploited by others.

It is emphasized that the responsibility for the actual trafficking of a person arises regardless of whether such an action is committed for the purpose of exploitation of this person. Purpose of exploitation of a human being is a necessary feature of the mental element for such forms of human trafficking as recruitment, transfer, concealment, transfer and receipt of human beings. Since the design of the disposition of Part 1 of Art. 149 of the Criminal Code of Ukraine may lead to the conclusion that the purpose of exploitation concerns not only the recruitment, transfer, concealment, transfer and receipt of human beings, but also human trafficking, the article suggests to put the indication of the purpose of exploitation before the list of the above mentioned forms of the said crime.

It was found that the key characteristic of exploitation is the use of a human being through which the person who exploits a human beings receives material or non-material benefits. The article supports the opinion that in the mechanism of exploitation coercion is one of the mandatory elements, the link in the chain of exploitation, and acts as a tool to ensure exploitation.

It is substantiated that the realization of the purpose of exploitation is outside the scope of human trafficking as a crime, and therefore human exploitation should be further qualified under other articles of the Criminal Code of Ukraine.

The article argues that it is inexpedient to include an article in the Criminal Code of Ukraine on responsibility for slavery. The current criminal law contains enough tools to effectively combat human enslavement. The presence of a person in the state of a slave without his or her sexual, labor or other exploitation is unlikely to occur in objective reality, and therefore must receive a criminal assessment according with the relevant articles of the Criminal Code of Ukraine. In addition, the enslavement of a person in itself can be qualified as unlawful deprivation of liberty, since encroachment on personal freedom is an integral attribute of slavery.

Key words: mental element of a criminal offense, purpose of a criminal offense, human trafficking, human exploitation, sexual exploitation, coercion, slavery.

Постановка проблеми. Для таких форм торгівлі людьми як вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони є мета її експлуатації. Аналіз кримінально-правової літератури і судової практики засвідчує існування численних питань, пов'язаних із розумінням її сутності та значення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню мети експлуатації людини як обов'язкової ознаки торгівлі людьми свої праці присвятили В.І. Борисов, Л.П. Брич, В.О. Іващенко, К.М. Іскров, В.А. Козак,

Я.Г. Лизогуб, Д.О. Негодченко, А.А. Небитов, А.М. Орлеан, В.М. Підгородинський, А.С. Політова, М.І. Хавронюк та інші науковці. Разом з тим доводиться констатувати, що означена проблематика залишається доволі дискусійною, а тому потребує подальших досліджень.

Мета статті полягає у дослідженні мети експлуатації як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі неодноразово пропонувалося виключити вказівку на мету експлуатації з диспозиції статті, яка передбачає відпові-

дальність за торгівлю людьми. До такого висновку дійшли, зокрема, К.В. Авдєєва [1, с. 12], Б.Р. Бухорієв [2, с. 16], С.В. Громов [3, с. 10, 100–101, 112–113], К.В. Євстіфєєва [4, с. 92–93], Л.Ю. Єгорова [5, с. 10, 23], Д.Я. Зайдєєва [6, с. 99, 116–117], Ф.М. Кадніков [7, с. 10, 18], О.О. Кислова [8, с. 13, 24], Я.Г. Лизогуб [9, с. 123; 10, с. 71], В.М. Підгородинський [11, с. 13, 15–16], Є.М. Полянська [12, с. 39], А.І. Тукубашева [13, с. 16–17] та Є.С. Шалімов [14, с. 9, 20]. При цьому окремі з цих авторів вважають за доцільне визнати мету експлуатації обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність за торгівлю людьми [5, с. 10, 23; 11, с. 16; 14, с. 9, 10, 20; 15, с. 26; 16, с. 20]. Вказані та інші дослідники апелюють до того, що: 1) наявність мети експлуатації на практиці складно доказувати, тоді як відмова від вказівки на зазначену мету відкриє ширші можливості для притягнення до відповідальності осіб, які укладають угоди щодо людини [3, с. 10, 100–101; 11, с. 12, 15; 13, с. 16]; 2) в багатьох випадках торгівлі людьми (насамперед дітьми) торговці не переслідують мету їхньої експлуатації, що фактично залишає такі випадки безкарними [8, с. 13, 24; 11, с. 16]; 3) мету експлуатації людини переслідує лише одержувач (або ж покупець) людини, тоді як інші особи, які здійснюють вербування, переміщення, переховування та передачу потерпілого, такої мети зазвичай не переслідують; вони зацікавлені в матеріальній або іншій вигоді, яка не завжди пов'язана з експлуатацією людини [4, с. 92–93; 6, с. 116–117; 8, с. 13, 24; 17, с. 16].

Наведені аргументи не видаються достатньо переконливими. Наявність мети експлуатації у ряді випадків (передусім тоді, коли потерпілих експлуатувати не встигли) дійсно складно доказувати, однак цей факт, як видається, не може свідчити про необхідність відмови від вказівки на неї в диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України. Вважаємо, що вказівка на мету експлуатації дозволяє відмежувати злочинне діяння від дій, які кримінально караними не є [див. також: 18, с. 26]. Приміром, найом (вербування) людей на роботу сам по собі не є протиправним, таким він стає лише у разі, якщо вчинений з метою експлуатації та з використанням перерахованих у зазначеній нормі способів.

Торговці людьми справді не завжди переслідують мету експлуатації. Стосується це власне торгівлі людиною (тобто її купівлі-продажу), а також такої вилученої зі ст. 149 КК України форми розглядуваного злочину, як здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина. Однак для випадків купівлі-продажу людини (скажімо, купівлі-продажу немовляти для подальшого усиновлення) законодавець й сьогодні не вимагає наявності мети експлуатації. Що стосується іншої угоди щодо людини, то раніше нами вже підкреслювалася необхідність повернення цієї форми торгівлі людьми до ст. 149 КК України [19, с. 212–213; 20, с. 192–193]. Як і у випадку з купівлею-продажем людини, відповідальність за будь-яку іншу угоду щодо людини має наставати незалежно від наявності мети експлуатації.

Особи, які вчиняють вербування, переміщення, переховування чи передачу людини, звісно, зацікавлені передусім у матеріальній вигоді, яку бажають отримати завдяки своїм діям. Важливо, однак, розуміти, що вони діють таким чином, усвідомлюючи, що завербовану (переміщену і т.д.) ними людину надалі експлуатуватимуть інші особи. Саме тому вони й використовують перераховані у ч. 1 ст. 149 КК України способи вчинення даного злочину. Скажімо, особа змушена вдатися до обману для того, аби завербувати людину, оскільки розуміє, що якщо та знатиме про всі подробиці майбутньої роботи, то не погодиться на неї. Необхідно підкреслити, що винний у вербуванні, переміщенні, переховуванні чи передачі (а іноді й в одержанні) людини зазвичай має мету не особисто експлуатувати потерпілого, а отримати певні кошти чи іншу вигоду завдяки зацікавленості інших осіб у експлуатації людини. Йдеться, таким чином, про отримання матеріальної чи

іншої вигоди шляхом забезпечення можливості експлуатації людини іншими особами. Отже, мета винної особи має комплексний (складний) характер. З одного боку, особа бажає таким шляхом отримати певну вигоду, з іншого ж – усвідомлює, що людину експлуатуватимуть інші особи, котрі й надають їй цю вигоду за виконану «роботу». Вольове зусилля винного спрямоване на експлуатацію потерпілого (це вольове зусилля можна виразити таким запитанням: «Чи хочеш ти, аби людину експлуатували? Якщо не хочеш, то для чого тоді її вербуєш, переміщаєш і т.д.?»), яка є кінцевою метою зазначених вище дій. Вочевидь, саме це малося на увазі, коли у міжнародних актах, а відтак і в національному кримінальному законі, вказувалось на обов'язкову мету експлуатації людини. Вважаємо, мають рацію В.І. Борисов та В.А. Козак, які зазначають, що «для наявності складу злочину досить, якщо винний усвідомлював цю мету та діяв заради її досягнення» [21, с. 22; 22, с. 161]. Зауважимо також, що у судовій практиці зазначений момент особливих проблем не викликає [19, с. 279; 20, с. 251].

У вітчизняній кримінально-правовій літературі висловлювалися пропозиції замінити у ч. 1 ст. 149 КК України мету експлуатації людини на мету незаконного використання людини [23, с. 133, 153], на мету наживи та іншої вигоди [9, с. 123; 10, с. 71], на мету, пов'язану з отриманням вигоди майнового або немайнового характеру [24, с. 10; 25, с. 312]. А.І. Тукубашева вважає за доцільне вказати у диспозиції відповідної статті на те, що злочин вчиняється «з метою експлуатації чи отримання інших вигід» [13, с. 8, 15, 16]. На думку Л.К. Мхітарян, у диспозиції даної статті слід вказати, що торгівля людьми у формах вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання вчиняється «з метою експлуатації людини або торгівлі нею» [26, с. 200]. Вважаємо, що реалізація наведених пропозицій не тільки не вирішить окреслену вище проблему, а й може призвести до проблем додаткових. Скажімо, цілком зрозуміло, що будь-яке агентство із працевлаштування, наймаючи на роботу працівників, зацікавлене в отриманні певних вигод. Однак сама по собі мета отримання вигоди у результаті відповідних дій кримінально-правового значення не має. Кримінально-правове значення має мета подальшої експлуатації людини зацікавленими особами. Заміна мети експлуатації людини на мету її використання також не вирішує проблему, оскільки сутність експлуатації людини якраз і полягає у її протиправному використанні. Вказівка на те, що мета торгівлі людьми може полягати не лише в експлуатації людини, а й у торгівлі людиною, видається непринятною хоча б тому, що тільки заплутує ситуацію («мета торгівлі людьми – торгівля людиною»). Можливе уточнення в ч. 1 ст. 149 КК України про те, що згадані вище дії вчиняються з метою експлуатації людини як *цими, так і третіми особами*, також не може бути варіантом розв'язання проблеми, адже у такому разі неминуче ускладниться процес доказування наявності відповідної мети у третіх осіб, особливо у разі, якщо експлуатація потерпілого ще не мала місце і вказані особи не були затримані (це, до речі, поширена ситуація). З огляду на викладене, вважаємо, що оптимальним варіантом формулювання мети розглядуваного злочину у зазначених вище формах є той, який має місце в кримінальному законі на сьогодні [19, с. 280].

Варто ще раз підкреслити, що відповідальність за власне торгівлю людиною настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з метою її експлуатації. Мають рацію дослідники, які зазначають, що коли продавець передає людину покупцеві, він достеменно не знає, як покупець надалі використовуватиме «живий товар», а може лише з більшою чи меншою вірогідністю припускати це [3, с. 100; 13, с. 16–17; 27, с. 445]. Те саме, до речі, стосувалося й здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, тобто тієї форми торгівлі людьми, яку

законодавець безпідставно вилучив зі ст. 149 КК України у 2018 р. Разом з тим у кримінально-правовій літературі [3, с. 92–93; 28, с. 90; 29, с. 173; 30, с. 342; 31, с. 65] та судовій практиці [32; 33] трапляються помилки, коли мета експлуатації людини сприймається як обов'язкова для всіх зазначених у ч. 1 ст. 149 КК України форм даного злочину. Для прикладу, Личаківський районний суд м. Львова, встановивши, що Особа-4 безоплатно передала свою новонароджену дитину громадянину ФРН для подальшого удочеріння, зазначив, що діяння, пов'язані з торгівлею людьми або іншою незаконною угодою щодо людини, підлягають кваліфікації за ст. 149 КК України лише тоді, коли вони вчинені з метою експлуатації. Оскільки стороною обвинувачення не було надано жодних доказів наявності в обвинувачених мети експлуатації, а під час судового розгляду встановлено, що удочеріння дитини не переслідувало мети наживи, суд перекваліфікував вказане діяння з ч. 3 ст. 149 на ч. 2 ст. 169 (незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння), вчинені за попередньою змовою групою осіб) КК України [33].

Конструкція диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України дійсно може схилити до висновку, що мета експлуатації стосується не лише вербування, переміщення, переховування, передачі та одержання людини, а й власне торгівлі людиною. З одного боку, торгівля людиною відділена від інших форм розглядуваного злочину словосполученням «а так само». З іншого ж – уточнення про те, що з метою експлуатації вчиняється лише вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, міститься після перерахування всіх можливих форм даного злочину. У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що при визначенні торгівлі людьми в міжнародних актах вказівка на мету експлуатації міститься перед переліком конкретних форм цього злочину. Таким же у своїй більшості є й вивчений автором зарубіжний досвід формулювання диспозиції відповідної норми. Як видається, зазначений досвід може бути корисним і для вітчизняного законодавця [19, с. 281; 20, с. 252].

У юридичній літературі запропоновано чимало визначень поняття «експлуатація людини». Однак, формулюючи відповідні визначення, автори здебільшого вдаються до перерахунку можливих форм (видів) експлуатації, не наводячи сутнісних ознак вказаного поняття. В міжнародно-правових документах і національному законодавстві юридична дефініція поняття «експлуатація людини» також замінена переліком діянь, що утворюють різні форми експлуатації: експлуатація проституції, інші форми сексуальної експлуатації, експлуатація праці тощо.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «експлуатація» пояснюється так: «1. Привласнення одними людьми продуктів праці інших людей. 2. Систематичне використання людиною продуктивних сил (родовищ корисних копалин, залізниць, машин і т. ін.)» [34, с. 341]. Звертає на себе увагу той факт, що друге значення слова «експлуатація» у словнику стосується винятково речей матеріального світу. Стосовно людини експлуатація означає лише привласнення результатів її праці іншими людьми. Подібним чином експлуатацію людини пропонують розуміти й деякі науковці. Для прикладу, М.І. Хавронюк, коментуючи ст. 150 КК України, яка передбачає відповідальність за експлуатацію дітей, зазначив, що «експлуатація означає присвоєння матеріальних результатів праці людини (зокрема прибутку) власником засобів виробництва. При цьому людина може працювати взагалі без оплати або з оплатою, яка явно не відповідає характеру та інтенсивності роботи» [27, с. 449]. З точки зору С.І. Винокурова, експлуатацію людини можна визначити як заборонені законом діяння з привласнення результатів різноманітної (фізичної, фізіологічної, інтелектуальної тощо) підневільної діяльності іншої особи або споживання наданих іншою особою підневільних платних послуг [35, с. 210]. К.В. Авдєєва, своєю чергою,

під експлуатацією людини пропонує розуміти отримання прибутку чи інших вигод від примусової, обов'язкової або рабської праці, послуг або підневільного стану [1, с. 12].

На думку А.М. Орлеана, експлуатацію слід пов'язувати не лише з привласненням результатів праці іншої людини, а й із самим її використанням. Науковець підкреслює, що використовувати можна що завгодно – не тільки знаряддя праці, корисні копалини, а й людину [36, с. 39]. При цьому А.М. Орлеан слушно звертає увагу на те, що у визначеннях експлуатації, яке надається у словниках української мови, важко не помітити ознак радянського ідеологічного нашарування, пов'язаного із вченням Карла Маркса та його послідовників про експлуатацію робочої сили власником засобів виробництва [36, с. 39]. Звертає увагу на вказаний момент також Д.О. Калмиков, який зазначає: «У радянський період у літературі це слово почало використовуватися не лише як синонім слова “використання”, а й для позначення небезпечного (з точки зору радянської влади) антисоціального явища. Такого специфічного значення термін “експлуатація” набув у працях Ф. Енгельса, В. Леніна та К. Маркса. Під експлуатацією зазначені автори розуміли використання та привласнення результатів праці людей (експлуатованих) тими, хто має у власності засоби виробництва (експлуатуючими)» [37, с. 66].

Варто погодитись з тим, що використовувати можна не лише речі матеріального світу, а й людину. Зрештою, це визнає й сам законодавець. Для прикладу, у ст. 150-1 КК України передбачено відповідальність за *використання малолітньої дитини* для заняття жебрацтвом.

Крім того, як слушно підкреслює А.М. Орлеан, «недоцільність отождоження експлуатації людини суто з використанням чи привласненням продуктів її праці пояснюється і тим, що існують інші варіанти її протиправного корисливого використання. Можливе, наприклад, використання біологічних властивостей організму людини, яке не пов'язане з її працею (примусове сурогатне материнство, незаконна трансплантація органів або незаконне донорство тощо) чи корисливе використання людини для задоволення сексуальних потреб інших осіб, яке в умовах загальної заборони оплатного надання сексуальних послуг також важко назвати працею» [36, с. 41].

Таким чином, можна зробити висновок, що ключовою характеристикою експлуатації є використання людини, завдяки якому особа, котра її експлуатує, отримує майнову чи немайнову вигоду [19, с. 282; 20, с. 252].

У спеціальній літературі зверталася увага й на інші властивості експлуатації людини. Так, на думку С.В. Крапівіна, експлуатація людини характеризується такими істотними ознаками: 1) особа різними способами примушується до виконання певної діяльності, від якої не може відмовитись; 2) ця діяльність може бути як законною, так і незаконною; 3) особа не отримує жодної оплати за її використання, або ж блага, які надаються їй взаємін, є явно неспіврозмірними [38, с. 159]. Виходячи із наведених сутнісних ознак, С.В. Крапівін вважає, що експлуатацію людини можна визначити як примушування людини до певної діяльності чи інше використання її особистих якостей, завдяки чому винний може отримати матеріальні або особисті вигоди [38, с. 159].

Подібним чином експлуатацію людини визначають й деякі інші дослідники, які додатково акцентують увагу на тих чи інших аспектах даного поняття. Так, на думку Н.І. Ретневої, під експлуатацією людини слід розуміти примушування людини до роботи чи надання послуг (у тому числі сексуальних) в умовах підневільного стану, коли особа з незалежних від неї причин не може відмовитись від виконання робіт (послуг), включаючи рабство або звичаї, подібні до рабства [39, с. 6].

В.І. Коваленко слушно зазначає, що у механізмі експлуатації примушування є одним з обов'язкових елементів, ланкою експлуатації, виступає в якості інструменту

забезпечення експлуатації, причому таке примушування може здійснюватись різними способами [40, с. 65].

О.Б. Мізуліна експлуатацію людини визначає як умисне використання людини, що внаслідок торгівлі людьми чи іншим чином опинилася в стані, подібному до раба, включаючи рабство, підневільний стан, вилучення органів, сексуальну і трудову експлуатацію [41, с. 97–98]. Вважаємо, що перебування особи в стані, подібному до раба, не є обов'язковою ознакою експлуатації людини. Рабство або звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан у ч. 1 примітки до ст. 149 КК України визнані окремими різновидами експлуатації людини, яка ними, однак, не обмежується. Зокрема, згадані О.Б. Мізуліною вилучення органів, сексуальна і трудова експлуатація також є окремими формами експлуатації.

О.Б. Мізуліна, а також деякі інші автори, не виокремлюють таку ознаку експлуатації людини як корисливість. Натомість інші науковці (зокрема, В.І. Коваленко і А.М. Орлеан) вважають, що корисливий характер (отримання особою вигоди, наживи) є однією з визначальних властивостей експлуатації, заради якої вона й здійснюється [36, с. 42–43; 40, с. 65]. Здійснений аналіз емпіричної бази дає підстави для висновку, що експлуатація людини дійсно зазвичай вчиняється з корисливих мотивів. Разом з тим в окремих випадках не виключаються й інші спонукання. Так, наприклад, А.А. Небитов слушно вказує на те, що сексуальна експлуатація може здійснюватись не лише з метою одержання прибутку, а й з метою задоволення власних сексуальних потреб [42, с. 114].

У зв'язку з викладеним найбільш оптимальним видається визначення експлуатації людини, що його запропонував А.М. Орлеан. На його переконання, експлуатація людини є корисливим (уточнимо: як правило) протиправним використанням іншої людини [36, с. 44].

У ч. 1 примітки до ст. 149 КК України вказано, що під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочернення) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо. Наведене розуміння експлуатації людини загалом відповідає міжнародним стандартам, зокрема визначенням експлуатації, передбаченим Палермським протоколом та Конвенцією Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Наприклад, у вказаній конвенції зазначено, що експлуатація включає в себе, принаймні, експлуатацію проституції інших осіб чи інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю чи послуги, рабство чи подібну до рабства практику, поневолення або вилучення органів [43].

Перелік форм експлуатації людини, наведений у примітці до ст. 149 КК України, а також у згаданих вище міжнародно-правових актах, не є вичерпним. Можливими, таким чином, є й інші форми експлуатації людини. Так, приміром, має рацію М.І. Хавронюк, на думку якого, за ст. 149 КК України слід кваліфікувати торгівлю людьми, вчинену з метою трансплантації не лише органів, а й тканин людини або з метою вилучення крові у людини-донора [27, с. 447].

Окремі дослідники, пропонуючи власне бачення переліку форм експлуатації людини, роблять його вичерпним [2, с. 12; 13, с. 8]. Такою ж є позиція значної частини законодавців (зокрема, Австрії, Азербайджану, Білорусі, Болгарії, Бразилії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Ізраїлю, Індії, Іспанії, Італії, Киргизстану, Латвії, Молдови, Північної Македонії, Португалії, Росії, Сальвадору, Слове-

нії, Фінляндії, Франції, Хорватії, Чорногорії, Швейцарії)¹. З цією позицією погодитись не можемо, адже у такому випадку не буде підстав для застосування розглядуваної норми у разі появи нових форм експлуатації. Видається, що їх поява – лише питання часу. Зауважимо також, що в Палермському протоколі (п. «а» ст. 3) та в Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (п. «а» ст. 4) акцентовано на тому, що перераховані у них форми експлуатації людини не становлять вичерпного переліку («Експлуатація включає, як мінімум, ...», «Експлуатація включає в себе, принаймні, ...»).

3-поміж усіх перерахованих у примітці до ст. 149 КК України форм експлуатації людини найбільше питань виникає стосовно сексуальної експлуатації. Пов'язано це з тим, що законодавець, по-перше, вказує на «всі форми сексуальної експлуатації», не конкретизуючи, про які саме форми йдеться, по-друге, виокремлює як окрему форму експлуатації людини використання в порнобізнесі [19, с. 284; 20, с. 254].

У кримінально-правовій літературі сексуальну експлуатацію людини визначають по-різному. Так, на переконання В.І. Борисова та О.М. Лемешка, «сексуальна експлуатація є видом експлуатації праці особи в галузі проституції, під яким розуміється надання сексуальних послуг за гроші чи іншу матеріальну винагороду» [44, с. 156]. На думку Ю.П. Смирнова, сексуальна експлуатація – це протиправне і каране використання сексуальності як особливої фізіологічної властивості людини проти її волі, з метою отримання фінансової чи іншої вигоди [16, с. 8, 14]. З точки зору А.М. Орлеана, під сексуальною експлуатацією слід розуміти протиправне корисливе використання особою іншої людини для задоволення сексуальних потреб третіх осіб [36, с. 48]. Згодом науковець дещо уточнив свою позицію. А.М. Орлеан зазначив, що сексуальна експлуатація – це використання особою іншої людини з метою отримання прибутку для задоволення сексуальних потреб третіх осіб, а також для примусового задоволення власних сексуальних потреб [45, с. 34]. Вважаємо, що останнє визначення більш точно відображає сутність сексуальної експлуатації, оскільки людину можуть використовувати для задоволення сексуальних потреб не лише третіх осіб, а й власних. Відповідну позицію займає й А.А. Небитов, на думку якого, сексуальну експлуатацію можна визначити як використання сексуальних послуг чи сексуальності іншої особи з її згоди чи проти її волі з метою одержання прибутку або задоволення сексуальних потреб третіх осіб чи власних сексуальних потреб [42, с. 114].

Ні в кого із учених не виникає сумнівів у тому, що до сексуальної експлуатації потрібно відносити експлуатацію проституції. В якості конкретного різновиду сексуальної експлуатації експлуатацію проституції називають й згадані вище міжнародно-правові акти, а також, для прикладу, Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р. [46]. Зауважимо також, що експлуатація проституції є не тільки найпоширенішою формою сексуальної експлуатації, а й найпоширенішою метою, з якою вчиняється торгівля людьми.

Разом із тим зводити сексуальну експлуатацію до використання заняття особою проституцією, як це роблять окремі дослідники [9, с. 112; 44, с. 156; 47, с. 7, 12], не можна. До такого висновку спонукає хоча б те, що в міжнародно-правових актах, окрім експлуатації проституції інших осіб, згадується й про «інші форми сексуальної експлуатації». На множинність форм («всі форми сексуальної експлуатації») прямо вказує й вітчизняний законодавець. У зв'язку з цим погоджуємось з А.М. Орлеаном, який

¹ Зауважимо також, що деякі законодавці взагалі не наводять переліку конкретних форм експлуатації людини. Такою є позиція, зокрема, аргентинського (ст. 145 bis, 145 ter), румунського (ст. 210), таджицького (ст. 130-1), угорського (ст. 192) та узбецького (ст. 135) законодавців.

підкреслює, що сексуальна експлуатація охоплює використання не лише проституції, а й будь-яких інших дій із задоволення сексуальних потреб людини [36, с. 327].

У кримінально-правовій літературі серед інших форм сексуальної експлуатації часто називають використання людини в порнобізнесі. Зазначену позицію займають, зокрема, І.С. Аліхаджієва [48, с. 159], М.Ю. Бурак [18, с. 18; 49, с. 202], І.Д. Ізмайлова [50, с. 11, 20], С.В. Крапівін [38, с. 159], О.М. Курилова [51, с. 17], Р.Я. Мамбетов [52, с. 23], А.А. Небитов [42, с. 110, 234], А.М. Орлеан [36, с. 48, 327, 338, 339], Ю.П. Смирнов [16, с. 8] та О.В. Швед [53, с. 13]. Для такої позиції, на наш погляд, є достатні підстави. Під використанням у порнобізнесі прийнято розуміти одержання прибутку від протиправного залучення особи в якості виконавця (як актора, статиста тощо) до виготовлення з метою розповсюдження або збуту порнографії [36, с. 339]. А.А. Небитов слушно зазначає, що участь у створенні порнографічної продукції супроводжується не лише оголенням статевих органів, а й статевим актом та іншими діями сексуального характеру, які є сексуальною експлуатацією [42, с. 110]. У зв'язку з цим вважаємо, що виокремлення в примітці до ст. 149 КК України використання у порнобізнесі як окремої форми експлуатації людини є не зовсім коректним.

Серед інших форм сексуальної експлуатації дослідники називають: розпусні дії з дітьми, надання разових сексуальних послуг ув'язненим та деяким іншим особам, співжиття з метою систематичного отримання сексуального задоволення тощо (М.І. Хавронюк [27, с. 445], В.О. Іващенко [54, с. 29]), утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство та інші подібні протиправні діяння (А.А. Небитов [42, с. 115, 234]), примусову вагітність, примусову стерилізацію, втягнення дитини в будь-яку незаконну сексуальну діяльність, сексуальне зловживання з боку батьків, опікунів та законних представників (О.М. Курилова [51, с. 17], Є.М. Полянська [12, с. 42]), використання людини в стриптиз-шоу, обернення людини в «наложника», використання сексуальної привабливості людини в рекламних цілях (Р.Я. Мамбетов [52, с. 23]).

На наш погляд, не всі перераховані дії слід зараховувати до форм сексуальної експлуатації. Так, приміром, навряд чи доцільно визнавати окремими формами сексуальної експлуатації утримання місць розпусти, звідництво та сутенерство, які тісно пов'язані з явищем проституції. У цьому контексті зазначимо, що відповідно до статей 1 і 2 Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами до експлуатації проституції третіми особами віднесені дії, спрямовані на зведення, умовляння або спокушання з метою проституції іншої особи, навіть за згодою цієї особи; дії, пов'язані з утриманням будинку розпусти чи управління ним; свідоме фінансування або участь у фінансуванні будинку розпусти; надання в оренду приміщення для заняття проституцією третіми особами [46].

У примітці до ст. 149 КК України в якості окремих форм експлуатації людини законодавець називає примусову вагітність або примусове переривання вагітності. Як зазначалося вище, окремі дослідники примусову вагітність відносять до різновидів сексуальної експлуатації. Така позиція якоюсь мірою знайшла своє відображення і в деяких міжнародно-правових актах. Так, у п. «g» ст. 7 «Злочини проти людяності» Римського статуту Міжнародного кримінального суду об'єднані «звальтування, обернення в сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства співставної тяжкості» [55]. Разом з тим, на наш погляд, примусова вагітність є формою експлуатації, яка за своєю сутністю виходить за рамки сексуальної експлуатації, оскільки стосується ширшого кола прав та інтересів людини. Якщо сексуальна експлуатація полягає у використанні сексуальних послуг чи

сексуальності іншої особи, то під примусовою вагітністю розуміють «використання репродуктивних функцій організму жінки шляхом природного або штучного запліднення без її згоди або за згодою, наданою під загрозою якогось покарання, та подальше примушування жінки до виношування дитини» [45, с. 36]. У зв'язку з цим вважаємо, що примусова вагітність, так само, як і примусове переривання вагітності, слушно виділені законодавцем як окремі форми експлуатації людини [19, с. 286; 20, с. 255–256].

На думку Ф.М. Каднікова, різновидом сексуальної експлуатації слід вважати консумацію [7, с. 18], під якою прийнято розуміти роботу спеціальних працівників (як правило, привабливих дівчат), у функції яких входить стимулювання попиту на дорогі напої чи страви у відвідувачів барів, ресторанів та нічних клубів. Обов'язок дівчини, що займається консумацією, – зробити так, аби клієнт, проводячи час із нею, витратив якомога більше грошей, однак надання послуг сексуального характеру у її обов'язки не входить [56]. У зв'язку з цим варто погодитись з А.М. Орлеаном, на думку якого, примусова консумація цілком охоплюється поняттям примусової праці або примусового надання послуг [36, с. 299; 45, с. 35–36]. Варто, утім, зазначити, що під приводом зайняття консумацією дівчат вербують здебільшого для подальшої сексуальної експлуатації. Так, наприклад, Бориспільський міськрайонний суд Київської області встановив, що Особа-2 завербувала Особу-4 для зайняття консумацією в нічних клубах Індонезії, при цьому запевнила, що в обов'язки Особи-4 не входить надання сексуальних послуг. Однак, прибувши до Індонезії, Особа-4 дізналася, що насправді її робота полягатиме у наданні оплатних сексуальних послуг, доки вона не відпрацює 15 тисяч доларів США, які заплатили за неї [57].

А.А. Небитов вважає за необхідне закріпити в примітці до ст. 149 КК України термін «сексуальна експлуатація», який, на його переконання, має охоплювати такі її форми, як проституція, утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство, порнографія та інші подібні протиправні діяння [42, с. 115, 234]. З такою пропозицією не можна беззастережно погодитись, адже вказана форма експлуатації людини може набувати різних форм і змінюватись з часом. Зазначимо, що вичерпного переліку різновидів сексуальної експлуатації на сьогодні не наводять й проаналізовані міжнародно-правові акти.

Розуміння сутності інших форм експлуатації людини викликає менше труднощів. Так, у ст. 2 Конвенції про примусову чи обов'язкову працю під примусовою працею розуміється будь-яка робота чи служба, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою певного покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг [58]. При цьому слід погодитись з А.М. Орлеаном, який підкреслює, що примусова праця настільки тісно межує, а іноді й переплітається з примусовими послугами, що розглядати ці поняття окремо недоцільно [36, с. 295]. Тому вітчизняний законодавець серед форм експлуатації людини обгрунтовано виокремлює таку, як «примусова праця або примусове надання послуг». Про те, що праця чи надання послуг є примусовими, може свідчити сукупність різних обставин: застосування до особи фізичного або психічного насильства, відсутність трудової угоди, обмеження свободи пересування особи у вільний від роботи час, відібрання в особи паспорта на період її роботи, утримання частини заробітної плати або невивплата її взагалі, погроза видати працівника, який нелегально перебуває на території країни, органам влади тощо [36, с. 296–297; 45, с. 35]. Так, приміром, Щорський районний суд Чернігівської області вказав, що факт експлуатації потерпілих підтверджується тим, що «вони змушені були працювати, терпіти дискомфортні умови проживання та харчування, оскільки не мали змоги залишити об'єкт і поїхати додому, бо у них були відсутні на це кошти. Звернутися до правоохоронних органів

Російської Федерації вони боялись, адже працювали нелегально. На це і розраховували обвинувачені та свідомо не вживали заходів для повернення потерпілих на їх прохання додому» [59]. Апеляційний суд Житомирської області, своєю чергою, зазначив, що про примусовий характер праці потерпілих – громадян Пакистану – свідчать, зокрема, такі обставини: відсутність трудової угоди; застосування фізичного насильства; відібрання паспортів; обмеження свободи пересування; погрози видати органам влади, яка «не любить іноземців»; не виплата заробітної плати, постійні обіцянки розрахуватися згодом; відсутність належних умов праці та понадурочний характер праці; відібрання всіх коштів, які були в них при в'їзді в Україну та які пізніше переслали родичі; залучення в боргову кабалу (попри безкоштовну працю, потерпілих запевняли, що вони ще й винні за проживання, харчування тощо) [60].

На думку деяких дослідників, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом є формою трудової експлуатації [61, с. 98]. Вважаємо, що для примусового жебракування властиві характерні особливості (йдеться про примушування до випрошування грошей та інших матеріальних цінностей), які схильють до думки про обгрунтованість виділення його в окрему форму експлуатації людини.

Рабство у Конвенції про рабство (ст. 1) визначено як становище чи стан людини, стосовно якої здійснюються повноваження права власності або деякі з них [62]. До звичаїв, подібних до рабства, Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства (ст. 1), відносить: боргову кабалу; кріпацький стан; будь-який інститут чи звичай, в силу яких: жінку обіцяють за винагороду видати чи видають заміж її родичі, опікун, сім'я або будь-яка інша особа чи група осіб без права відмови з її боку; чоловік жінки, його сім'я або його клан за винагороду чи іншим чином мають право передати її іншій особі; жінка після смерті чоловіка передається у спадок іншій особі; будь-який інститут чи звичай, за яким дитина передається одним або обома своїми батьками чи своїм опікуном іншій особі за винагороду або без такої з метою експлуатації цієї дитини чи її праці [63]. Залучення в боргову кабалу у зазначеній конвенції розглядається як поставлення особи в стан чи становище, що виникає внаслідок застави боржником у забезпечення боргу своєї особистої праці чи праці залежної від неї особи, якщо належним чином визначена цінність виконуваної роботи не зараховується в погашення боргу або якщо тривалість цієї роботи не обмежена і характер її не визначений [63].

Необхідно звернути увагу на те, що більшість звичаїв, подібних до рабства, перерахованих у Додатковій конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, уже знайшли своє відображення у переліку форм експлуатації, наведеному в примітці до ст. 149 КК України. Приміром, у вказаному переліку значиться така форма експлуатації як примусове одруження. Водночас до звичаїв, подібних до рабства, у конвенції віднесено будь-який інститут чи звичай, в силу яких: жінку обіцяють за винагороду видати чи видають заміж її родичі, опікун, сім'я або будь-яка інша особа чи група осіб без права відмови з її боку; чоловік жінки, його сім'я або його клан за винагороду чи іншим чином мають право передати її іншій особі; жінка після смерті чоловіка передається у спадок іншій особі. Однією із форм експлуатації, зазначених у згаданому переліку, є примусова праця або примусове надання послуг. У той же час до звичаїв, подібних до рабства, віднесено будь-який інститут чи звичай, за яким дитина передається одним або обома своїми батьками чи своїм опікуном іншій особі за винагороду або без такої з метою експлуатації цієї дитини чи її праці². Ще

одним звичаєм, подібним до рабства, у конвенції визнано кріпацький стан, під яким слід розуміти таке користування землею, за якого користувач зобов'язаний за законом, звичаєм чи угодою жити й працювати на землі, що належить іншій особі, і виконувати певну роботу для такої іншої особи, або за винагороду або без такої, і не може змінити цей свій стан [63]. Разом з тим, на наш погляд, кріпацький стан значною мірою охоплюється такою формою експлуатації людини як примусова праця. Можемо, таким чином, зробити висновок, що у примітці до ст. 149 КК України форми експлуатації фактично дублюються під різними назвами [19, с. 288–289; 20, с. 258].

Що стосується боргової кабали, то залучення у неї вітчизняний законодавець визнав окремою формою експлуатації людини (при цьому відповідну логіку законодавця зрозуміти складно, адже у згаданій вище конвенції боргову кабалу визнано одним із звичаїв, подібних до рабства). Зазначимо також, що на практиці втягнення в боргову кабалу трапляється радше не як окрема форма експлуатації людини, а як засіб примушування особи до сексуальної, трудової чи іншої експлуатації. Так, наприклад, Центральний-Міський районний суд м. Кривого Рогу встановив, що Особу-8 залучили в боргову кабалу, повідомивши про необхідність відпрацювання коштів, витрачених на її перевезення до Росії, у зв'язку з чим вона змушена була протягом тижня займатися жебрацтвом у Москві [64].

Підневільний стан, хоч згадка про нього як про окрему форму експлуатації людини і міститься в Палермському протоколі, по суті, нерозривно пов'язаний з рабством та звичаями, подібними до рабства. Так, у ч. 2 ст. 6 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, зазначено, що підневільний стан є результатом інститутів чи звичаїв подібних до рабства. В п. «б» ст. 7 даної конвенції вказано, що під «особою в підневільному стані» слід розуміти особу, яка перебуває в стані чи становищі, що виник внаслідок інститутів і звичаїв, подібних до рабства. Зрештою, на нерозривний зв'язок підневільного стану і рабства та звичаїв, подібних до рабства, вказує семантичне значення слова «підневільний». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови воно пояснюється так: «Який перебуває в неволі, у залежності від когонебудь. Той, хто перебуває в залежності від когонебудь, підвладний комусь» [34, с. 959]. Виходячи з викладеного, вважаємо, що виділення в примітці до ст. 149 КК України підневільного стану як окремої форми експлуатації людини є нелогічним і необгрунтованим.

На думку А.М. Орлена, доцільно або взагалі відмовитись від трактування рабства як окремої форми експлуатації людини, або у примітці до ст. 149 КК України вказати на стан фактичного рабства, оскільки юридично рабство скасоване низкою міжнародних документів [36, с. 318, 323, 379]. Той факт, що рабство на сьогодні скасоване міжнародно-правовими документами, сумнівів не викликає. У цьому контексті варто, однак, звернути увагу на те, що і в Палермському протоколі, і в Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми рабство названо серед форм експлуатації людини. Ці акти, зрозуміло, прийняті вже після юридичного скасування рабства, що, утім, не завадило визнати його формою експлуатації людини. У зв'язку з цим очевидним видається те, що йдеться у них саме про фактичне рабство. Фактичне рабство, на наш погляд, мається на увазі і в примітці до ст. 149 КК України [19, с. 289; 20, с. 259].

Варто зауважити, що такі вказані в примітці до ст. 149 КК України форми експлуатації людини як рабство або звичай, подібні до рабства, а також підневільний стан у проаналізованій судовій практиці не трапилися жодного (!) разу. На наш погляд, пояснюється це тим, що «в чистому вигляді» зазначені форми експлуатації навряд чи взагалі трапляються. Зазвичай має місце сексуальна чи

² На наш погляд, формулювання «з метою експлуатації цієї дитини або її праці», наведене у Додатковій конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, є характерним прикладом плутанини, що має місце в міжнародно-правових актах стосовно розуміння сутності експлуатації людини.

трудова експлуатація особи, що водночас може перебувати й у стані фактичного рабства чи в підневільному стані. До подібного висновку дійшли й деякі інші дослідники. Так, на переконання С.І. Винокурова, «експлуатація є вторинною, похідною категорією стосовно, наприклад, рабства чи звичаїв, подібних до рабства. Це можна пояснити тим, що вільну, незалежну людину не можна піддати експлуатації. Її потрібно спершу обернути в рабство або інший підневільний (вкрай залежний) стан. Звідси можна зробити логічний висновок про те, що неволя і пов'язані з нею стани первинні, оскільки саме вони породжують й можуть реально забезпечити (потягти за собою) експлуатацію людини, а не навпаки» [65, с. 83]. З огляду на викладене, С.І. Винокуров дійшов висновку, що включення до змісту поняття «експлуатація» первинних щодо неї елементів (рабства або звичаїв, подібних до рабства, а також підневільного стану) суперечить елементарній логіці. Необхідно звернути увагу також на те, що про автономний характер рабства і подібних до нього станів свідчать такі міжнародно-правові акти, як Загальна декларація прав людини (ст. 4), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 8), Конвенція про рабство, Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства, тощо.

З огляду на викладене вище, вважаємо за можливе виключити рабство чи звичаї, подібні до рабства, а також підневільний стан з переліку форм експлуатації, наведеного у примітці до ст. 149 КК України. З іншого ж боку, варто мати на увазі, що пряма вказівка на рабство, звичаї, подібні до рабства, та підневільний стан як на форми експлуатації людини, задля яких вчиняється торгівля людьми, міститься в Палермському протоколі та Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Згадується про них і в кримінальному законодавстві більшості держав світу (за винятком Австрії, Естонії, Італії, Португалії, Фінляндії, Швейцарії, Швеції та деяких інших держав). На наше переконання, збереження вказаних форм експлуатації у зазначеному переліку чи вилучення їх із нього навряд чи якимось чином позначиться на правозастосовній практиці [19, с. 290; 20, с. 260].

У розглядуваному контексті варто зауважити, що в юридичній літературі поширений «широкий» погляд на рабство, як на поняття, що охоплює собою, в тому числі, й саму торгівлю людьми. Приміром, Г.Л. Кохан запропонувала розглядати поняття «рабство» як родове щодо «інститутів та звичаїв, подібних до рабства», «експлуатації проституції третіми особами», «торгівлі людьми», «підневільного стану» [66, с. 4]. З таким підходом погодитись не можемо, оскільки він невідрізнено розмиває юридичну сутність поняття «рабство», визначеного у міжнародно-правових актах.

Так само не можемо погодитись з авторами, які отожднюють рабство і торгівлю людьми. А.І. Тукубашева, наприклад, прямо заявляє, що «торгівля людьми – це не що інше, як рабство» [13, с. 3]. Т.М. Нуркаєва, своєю чергою, зазначає, що поняття «торгівля людьми», «рабство», «работоргівля» настільки тісно пов'язані між собою, що провести чітку грань між ними не видається можливим [67, с. 33]. Підкреслимо, що торгівля людьми сама по собі рабством не є. Обернення людини в рабство може стати наслідком вчинення торгівлі людьми.

Розуміння сутності інших форм експлуатації людини (вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусова вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах) у юридичній літературі особливих труднощів не викликає, а тому вважаємо за можливе не зупинятися на їх аналізі. Зауважимо також, що у проаналізованій судовій практиці серед вказаних форм експлуатації траплялися лише поодинокі випадки експлуатації у формі вилучення органів [19, с. 291; 20, с. 260].

Необхідно підкреслити, що реалізація мети експлуатації лежить за межами досліджуваного складу злочину, а тому експлуатація людини має додатково кваліфікуватися за іншими статтями КК України [див. також: 68]. Так, якщо торгівля людьми була поєднана з подальшим втягненням потерпілої особи в заняття проституцією чи з примушуванням її до зайняття проституцією, відповідальність має наставати за статтями 149 і 303 КК України.

На кримінально-правову протидію різним видам експлуатації людини спрямовані, зокрема, статті 142, 143, 144, 150, 150-1, 151-2, 173, 301, 303, 304 КК України. Потрібно, однак, зауважити, що законодавець не забезпечує достатньою мірою охорону людини від деяких форм експлуатації, зокрема, від експлуатації трудової. На цьому справедливо акцентує увагу А.М. Орлеан, який підкреслює необхідність створення нової кримінально-правової норми про відповідальність не лише за примушування до виконання роботи, що виходить за межі наявної трудової угоди (ст. 173 КК України), а й за будь-який інший примус до праці [36, с. 47, 316, 318, 322, 379]. Нині ж маємо ситуацію, коли примусова праця або примусове надання послуг не є кримінально караними.

Зауважимо, що кримінальна відповідальність не передбачена не тільки за примусову працю, а й за примусове використання дорослої людини у жебрацтві. На переконання А.М. Орлеана, відповідне діяння охоплюється ст. 149 КК України [36, с. 308]. З таким висновком погодитись не можемо, оскільки, нагадаємо, реалізація мети експлуатації лежить за межами досліджуваного складу злочину. Не є кримінально караними в Україні також деякі інші форми експлуатації (зокрема, примушування до вагітності або до переривання вагітності).

Однак навряд чи доцільно передбачати в кримінальному законі цілий ряд самостійних норм про відповідальність за примушування до виконання тих чи інших дій. Оптиміальним варіантом видається конструювання загального складу примушування. Саме таким шляхом пішли більшість зарубіжних законодавців (зокрема, Австрії, Білорусі, Болгарії, Греції, Грузії, Данії, Іспанії, Італії, Литви, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Польщі, Португалії, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, Чехії, Швейцарії, Швеції, Японії) [19, с. 292–293; 20, с. 261].

Деякі дослідники, вслід за законодавцями окремих держав (зокрема, Білорусі, Киргизстану та Росії), пропонують встановити відповідальність не лише за примусову працю, а й за використання рабської праці [13, с. 9]. На наш погляд, науковці, які поділяють таку точку зору, не враховують того, що примусова праця є ширшим поняттям, аніж рабська праця, охоплює останню (будь-яка рабська праця є примусовою працею, але не будь-яка примусова праця є рабською), а тому виокремлювати самостійну статтю про відповідальність за використання рабської праці недоцільно.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі неодноразово висловлювалася пропозиція передбачити кримінальну відповідальність за рабство. Відповідну ідею відстоюють, зокрема, В.О. Глушков [69, с. 37], В.О. Іващенко [54, с. 59], І.І. Митрофанов [70, с. 121] та А.С. Політова [24, с. 17; 71]. Натомість проти виділення окремої статті про відповідальність за рабство виступає А.М. Орлеан, який аргументує свою позицію тим, що юридично рабство та работоргівля не можуть мати місце як скасовані (а не заборонені) інститути [36, с. 318]. Вважаємо, що передбачати в КК України статтю про відповідальність за рабство недоцільно. І справа, на наш погляд, не стільки в тому, що рабство юридично скасоване (реальність може бути іншою). На наше переконання, чинний кримінальний закон містить достатньо інструментів для ефективної протидії оберненню людини в рабство. Перебування людини в стані раба без її сексуальної, трудової чи іншої

експлуатації навряд чи взагалі трапляється в об'єктивній дійсності, а тому має отримувати кримінально-правову оцінку за відповідними статтями КК України. Крім того, вважаємо, що саме по собі обернення людини в рабство можливо кваліфікувати як незаконне позбавлення волі, оскільки невід'ємним атрибутом рабства є посягання на особисту свободу людини [19, с. 293; 20, с. 262].

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо зробити такі ключові висновки: 1) вказівка на мету експлуатації у диспозиції норми про торгівлю людьми дозволяє відмежувати злочинне діяння від дій, які кримінально карані не є; 2) особи, які вчиняють вербування, переміщення, переховування чи передачу людини, звісно, зацікавлені передусім у матеріальній вигоді, яку бажають отримати завдяки своїм діям. Разом із тим вони діють таким чином, усвідомлюючи, що завербовану (переміщену і т. д.) ними людину надалі експлуатуватимуть інші особи; 3) відповідальність за власне торгівлю людиною настає незалежно від того, чи

вчинені такі дії з метою її експлуатації. Мета експлуатації людини є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони для таких форм торгівлі людьми як вербування, переміщення, переховування, передача і одержання людини. Оскільки конструкція диспозиції ч. 1 ст. 149 КК України може схилити до висновку, що мета експлуатації стосується не лише вербування, переміщення, переховування, передачі та одержання людини, а й власне торгівлі людиною, вказівку на мету експлуатації запропоновано розмістити перед переліком відповідних форм цього злочину; 4) ключовою характеристикою експлуатації є використання людини, завдяки якому особа, котра її експлуатує, отримує майнову чи немайнову вигоду. Підтримано точку зору про те, що у механізмі експлуатації примушування є одним із обов'язкових елементів, ланкою експлуатації, виступає в якості інструменту забезпечення експлуатації; 5) реалізація мети експлуатації лежить за межами складу торгівлі людьми, а тому експлуатація людини має додатково кваліфікуватися за іншими статтями КК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеева Е.В. Механизм уголовно-правового регулирования свободы личности в Российской Федерации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2013. 28 с.
2. Бухориев Б.Р. Уголовно-правовые меры предупреждения торговли людьми (по материалам Республики Таджикистан): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2018. 24 с.
3. Громов С.В. Уголовно-правовая характеристика торговли людьми и использования рабского труда: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 155 с.
4. Евстифеева Е.В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2002. 197 с.
5. Егорова Л.Ю. Торговля несовершеннолетними: проблемы квалификации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 29 с.
6. Зайдиева Д.Я. Уголовно-правовая охрана личной свободы человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 181 с.
7. Кадников Ф.Н. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 26 с.
8. Кислова Е.А. Уголовно-правовые средства противодействия рабству и торговле людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2005. 31 с.
9. Лизогуб Я.Г. Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми або іншу незаконну угоду щодо передачі людини: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. 204 с.
10. Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми: аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства: навчальний посібник / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. С.С. Яценко. Київ: Атіка, 2005. 240 с.
11. Підгородинський В.М. Відповідальність за торгівлю людьми за кримінальним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2005. 19 с.
12. Полянская Е.М. Проблемы предупреждения использования рабского труда и торговли людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 256 с.
13. Тукубашева А.И. Уголовно-правовые и криминологические аспекты торговли людьми (на материалах Кыргызской Республики): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Бишкек, 2011. 25 с.
14. Шалимов Е.Е. Уголовно-правовые и криминологические проблемы торговли людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2007. 29 с.
15. Горбань Е.Г. Противодействие торговле людьми (уголовно-правовой и криминологический аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2012. 29 с.
16. Смирнов Ю.П. Уголовная ответственность за сексуальную эксплуатацию других лиц в форме занятия ими проституцией: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 24 с.
17. Милевский А.И. Уголовно-правовая борьба с торговлей несовершеннолетними: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2000. 25 с.
18. Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. 31 с.
19. Андрушко А.В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 560 с.
20. Андрушко А.В. Злочини проти волі, честі та гідності особи (кримінально-правове та криминологічне дослідження): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Ужгород, 2021. 675 с.
21. Борисов В.І., Козак В.А. Коментар до статті 149 Кримінального кодексу України (в редакції Закону від 12 січня 2006 р.). *Кримінальне право України*. 2006. № 2. С. 17–23.
22. Борисов В.І., Козак В.А. Торговля людьми або інша незаконна угода щодо людини: характеристика складу злочину. *Альманах кримінального права: збірник статей*. Вип. 1 / відповід. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. Київ: Правова єдність, 2009. С. 151–171.
23. Орлеан А.М. Кримінально-правова характеристика торгівлі людьми. Монографія. Харків: СИМ, 2005. 180 с.
24. Політова А.С. Кримінально-правова характеристика злочинів проти свободи особи за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2007. 20 с.
25. Політова А.С. Практика притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 149 КК та шляхи підвищення її ефективності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 2. С. 306–314.
26. Мхитарян Л.К. Криминологическая характеристика и предупреждение торговли людьми и их эксплуатации: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2011. 229 с.
27. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
28. Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 220 с.
29. Коржанський М.І. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. 592 с.
30. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

31. Шевчук А.В., Дякур М.Д. Кримінальне право України (Особлива частина): навч. посіб. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. 472 с.
32. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 10 травня 2012 р. (справа № 1-352/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24187457>
33. Вирок Личаківського районного суду м. Львова від 6 лютого 2017 р. (справа № 463/493/16-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64527701>
34. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
35. Винокуров С.И. О состоянии, тенденциях и проблемах противодействия торговле людьми. *Научное обеспечение деятельности органов прокуратуры в 2014 году*: сб. науч. докл. Вып. 3 / под общ. ред. О.С. Капинус. Москва: Акад. Ген. прокуратуры РФ, 2015. С. 206–238.
36. Орлеан А.М. Кримінально-правове забезпечення в Україні охорони людини від експлуатації: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2014. 456 с.
37. Калмиков Д.О. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей: монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. М.І. Хавронюк. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. 560 с.
38. Крапивин С.В. Эксплуатация человека как цель торговли людьми. *Общество и право*. 2012. № 3 (40). С. 158–160.
39. Ретнева Н.И. Уголовная ответственность за торговлю людьми: совершенствование законодательства и практики его применения: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Минск, 2006. 20 с.
40. Коваленко В.И. Теоретические и прикладные проблемы противодействия криминальной эксплуатации человека (криминологическое исследование): дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2017. 515 с.
41. Мизулина Е.Б. Торговля людьми и рабство в России: международно-правовой аспект. Москва: Юристъ, 2006. 591 с.
42. Небитов А.А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та криминологічний аналіз: монографія. Київ: Освіта України, 2016. 464 с.
43. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. / *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text
44. Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / за заг. ред. В.І. Борисова та Н.О. Гуторової. Харків: Одиссей, 2005. 288 с.
45. Орлеан А.М. Кримінально-правова кваліфікація торгівлі людьми: науково-практичний коментар до ст. 149 КК України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 64. С. 28–40.
46. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 грудня 1949 р. / *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text
47. Гетман І.Б. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Тюмень, 2010. 18 с.
48. Алихаджиева И.С. О понятии сексуальной эксплуатации в международном праве. *Актуальные проблемы российского права*. 2017. № 10 (83). С. 159–167.
49. Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Владивосток, 2005. 246 с.
50. Измайлова И.Д. Уголовная ответственность за торговлю людьми: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2007. 26 с.
51. Курилова Е.Н. Сексуальная эксплуатация несовершеннолетних, занимающихся проституцией: уголовно-правовые и криминологические аспекты: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 2017. 27 с.
52. Мамбетов Р.Я. Криминологические и уголовно-правовые проблемы защиты прав и интересов женщин в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2009. 26 с.
53. Швед О.В. Сексуальна експлуатація неповнолітніх як соціальне явище: тенденції і шляхи профілактики: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04. Харків, 2006. 21 с.
54. Іващенко В.О. Торговля жінками та дітьми (криминологічні та кримінально-правові аспекти боротьби). Монографія. Київ: Атіка, 2004. 112 с.
55. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. / *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
56. Консумация: что это такое? *Бизнес и закон*. URL: <https://businessizakon.ru/konsumaciya-chto-eto-takoe.html>
57. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської обл. від 13 жовтня 2011 р. (справа № 1-207/11) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19038639>
58. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28 червня 1930 р. / *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text
59. Вирок Щорського районного суду Чернігівської обл. від 9 липня 2014 р. (справа № 732/281/14) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39673232>
60. Вирок Апеляційного суду Житомирської обл. від 22 червня 2016 р. (справа № 0614/3005/2012) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58467486>
61. Ерохина Л.Д. Трудовая эксплуатация детей (социокриминологический анализ). *Приволжский научный вестник*. 2012. № 4 (8). С. 95–103.
62. Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р. / *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_857#Text
63. Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства від 7 вересня 1956 р. / *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160#Text
64. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Кривого Рогу від 27 квітня 2016 р. (справа № 216/513/15-к) / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57478543>
65. Винокуров С.И. Актуальные проблемы совершенствования противодействия торговле людьми. *Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации*. 2017. № 5 (61). С. 79–85.
66. Кохан Г.Л. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з рабством і работоргівлею: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків, 2002. 20 с.
67. Нуркаева Т.Н. Уголовно-правовая охрана личных (гражданских) прав и свобод человека (вопросы теории и практики): автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2006. 46 с.
68. Брич Л.П. Кваліфікація злочинів, що вчиняються з певною метою, у разі досягнення цієї мети (на прикладі ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини»). *Боротьба з торгівлею людьми: тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції (21 червня 2013 р.)*. Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 23–27.
69. Глушков В.О. Деякі організаційно-правові проблеми протидії торгівлі людьми в Україні. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (7-8 квітня 2006 р.)*: у 2-х ч. Львів: ЛьвДУВС, 2006. Ч. 1. С. 34–37.
70. Митрофанов І.І. Торговля людьми: кримінально-правове визначення поняття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 118–123.
71. Политова А.С. Уголовная ответственность за рабство и работорговлю: необходима ли она в Украине? *Analele științifice ale Academiei „Ștefan cel Mare” a MAI al Republicii Moldova. Științe socioumane*. 2019. Ediția a XIX-a, nr. 1. P. 115–121.